

हामी सबै नेपालीय

'नयाँ नेपाल'को नारा चारैतिर घन्किरहेको भए पनि त्यस्तो अवधारणाबारे खासै व्याख्या वा सार्वजनिक बहस भएको भने पाइँदैन । के हो 'नयाँ नेपाल' ? : विज्ञापनमा प्रयोग हुने अतिशयोक्ति जस्तो विशेषण मात्र, वा रूपान्तरणको प्रारूपसहितको प्रस्तावना ? नयाँ, उन्नत, विशिष्ट (न्यू, इम्पुभ्ड, स्पेशल) जस्ता विशेषण भुन्ड्याएर नयाँ सिसीमा बेचन राखिएको पुरानै रक्सी जस्तो वितृष्णा जगाउने गरी प्रयोग भइरहेको 'नयाँ नेपाल' अभिव्यक्तिको प्रयोगले 'पुरानो नेपाल'का सबल पक्षहरूलाई समेत ओभेलमा पारिदिएको छ । तर बिर्सनै नहुने कुरा के हो भने, भण्डै दुई शताब्दीदेखि एउटै शासन संयन्त्रअन्तर्गत स्थिर भौगोलिक सीमा कायम राखेको मुलुक दक्षिण एसियामा नेपाल मात्रै हो । भूगोल एवं इतिहासमा यसप्रकारको निरन्तरता भएका देश विश्वमा धेरै छैनन् । शोषित, पीडित एवं उत्पीडित नेपालीहरूले समेत यस वास्तविकतालाई स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । नेपालको नागरिक हुनु आफैमा गौरवको कुरा नभए पनि त्यसमा लज्जित हुनुपर्ने कुनै कारण छैन । तर, 'सन्तुष्ट' भएर बस्ने हो भने 'नेपाली परिचय'का

पुरातन परिधिलाई विस्तारित गर्न सकिँदैन; नेपालका अधिक बासिन्दाहरू पुनः साँगुरो घेराबाहिरै पर्नेछन् । त्यसो भयो भने आसन्न पहिचानका द्वन्द्वहरूलाई शान्तिपूर्ण ढंगले निरूपण गर्न सकिने छैन । त्यसैले 'नयाँ नेपाल' होइन, बरु पुरानै नेपालको नयाँ परिचय निर्माणमा बौद्धिक ऊर्जा खर्चिनु अहिले जरूरी देखिन्छ ।

राष्ट्रियताको परिचय निर्माणका कम्तीमा पाँच आयामहरू हुने गर्छन् : नाम, भाव, प्रतीक, संस्था एवं संरचना । यी सबैको सम्मिलित स्वरूपले नै प्रत्येक नागरिकमा राज्य, राष्ट्र र सरकारप्रति अपनत्व, ममत्व एवं समर्पण भाव जगाउँछ । नाम जस्तो प्राथमिक कुरामा पनि बहस गर्न हच्किनु हुँदैन ।

अहिले पनि नेपालका केही गाउँहरूमा 'नेपाल' नामले काठमाडौँ उपत्यकालाई जनाउँछ । यस्तो हुनु स्वाभाविक हो — हजारौँ वर्षदेखि 'नेपाल' परिचय काठमाडौँ उपत्यकाले मात्र बोकेको थियो । पृथ्वीको विजय अभियान एवं जंगको सैनिकीकरणपछि पनि 'नेपाल' दरबारको पर्याय थियो, राष्ट्रको समग्र पहिचान थिएन । यो संस्कार अद्यापि कायम छ : मधेसमा बस्ने पहाडिया^{३४}हरूले आफ्नो समुदायलाई 'नेपाली' भनेर अन्यलाई होच्याउनु भन्दा पनि काठमाडौँको सत्तासँग सांस्कृतिक सम्बन्ध स्थापित गर्ने प्रयत्न मात्र गरेका हुन् । एकप्रकारले यो पनि हीनताकै अभिव्यक्ति हो, जसलाई महत्ताको आवरणभित्र लुकाउन खोजिएको हुन्छ ।

'गौतम बुद्ध नेपालमा जन्मिएका थिए' वा 'सीता नेपालकी छोरी हुन्' जस्ता दाबीहरू जति नै हावादारी भए पनि तिनको भावनात्मक शक्ति भने बलियो छ । त्यो किनभने, राजकुमार सिद्धार्थ जन्मिएको भनिने लुम्बिनी अहिलेको 'नेपाल' भूखण्डभित्र पर्दछ एवं राजा जनकको राजधानी मानिएको जनकपुर पनि यही देशको राजनीतिक सीमाभित्र छ । भूगोल यथार्थ हो, इतिहास व्याख्या एवं विश्वास । तर भौगोलिक सीमाहरू कहिल्यै हेरफेर हुन नसकिने ईश्वरीय वा प्राकृतिक रचना होइनन् । ६०-७० वर्षअगाडि सम्म भारतवर्षभित्र भण्डै ६०० राज्यहरू थिए । सन् १९७१ भन्दा पहिले बंगलादेश थिएन । सुगौली सन्धिअगाडि

^{३४} मधेसमा बसोबास गर्ने नेपाली भाषी एवं पहाडका जनिय समुदायका व्यक्तिहरू ।

नेपालको नक्सा बेग्लै थियो । जंगले सन् १८५७ मा 'नयाँ मुलुक' बक्सिस पाएपछि अर्कै भयो, जुन त्यसभन्दा ६०-७० वर्षअगाडि राजा पृथ्वीले कल्पनासमेत गर्न नसक्ने अवस्था थियो । त्यसैले चीन, जापान, फ्रान्स एवं जर्मनी जस्ता उल्लेख्य उदाहरणहरूका बाबजुद राष्ट्रियता गतिशील परिचय हो, स्थिर प्रवर्ग (फिक्स्ड क्याटेगोरी) होइन । सांस्कृतिक 'नेपालीपन' राष्ट्रियता फेरिए पनि कायम रहन सक्छ, राख्न सकिन्छ । तर, नेपाल भनिने मुलुकको 'नेपाली' परिचयलाई राज्य, राष्ट्र एवं समाजसँग जोडेर हेर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैले राष्ट्रियतासँग जोडिएको पहिचानलाई 'नेपालीपन' नभएर नेपालीयता (नेपालीनेस) भन्न सम्भवतः बढी उपयुक्त हुन्छ । अंग्रेजीमा नेपाली र नेप्लीज भन्ने शब्दहरूलाई क्रमशः नेपालीत्व र नेपालीय बनाउन धेरै ठूलो भाषिक कसरत गर्नुपर्ने पनि होइन ।

तर्क उठ्न सक्छ : नाममा के छ र ? राष्ट्रियता वा पहिचानको हकमा यो प्रश्न लागू हुँदैन । यी दुई कुरामा जे छ, नाममै छ, किनभने नामबाहेक त्यस्ता अभिव्यक्तिहरूका कुनै अन्तरनिहित गुण दोष हुँदैनन् । नेपाली थपे वा नेपालीय चुचे, एउटा बफादार र अर्को चतुर, पहिलो आदिवासी एवं दोस्रो घुमन्ते जस्ता रमाइला भिन्नताहरू हल्का ठट्टाका लागि तेर्स्याउन नसकिने होइनन् । तर मूलतः राष्ट्रियता एउटा राजनीतिक परिचय भएकाले त्यसभित्र सबै खाले सांस्कृतिकता अटाउने नाम बढी उपयुक्त हुन्छ । भोलि अफ्रिकी मूलका कालाजातिका व्यक्तिहरूले नेपालको अंगीकृत नागरिकता पाउन सक्नेछन् । तिनका सन्तान नेपालको 'ओबामा'^{३५} बन्न सक्नेछन् । गतिशील परिचय मिथक वा इतिहासभन्दा पनि भविष्यमुखी हुनुपर्दछ ।

भावको व्याख्या नामभन्दा जटिल प्रकृतिको हुन्छ । व्यक्तिको प्राथमिक लगाव उसको मातृभाषासँग गाँसिएर आउँछ : आफ्नो जन्मस्थानभन्दा टाढा अरु कसैले आमाको भाषामा कुरा गरेको सुनेर अहलादित नभएको मन कसको होला र ? शिक्षाले पछि मातृभाषालाई थिचे पनि आमासँग तोतेबोलीमा कुरा गरेको भाषाको प्रभाव आमाको दूध जस्तै हुन्छ : तार्किक व्याख्याभन्दा भिन्न विशुद्ध भावभूमि ।

^{३५} संयुक्त राज्य अमेरिकाका वर्तमान राष्ट्रपति बाराक ओबामा । उनी केन्याली बुबा र अमेरिकी आमाका सन्तान हुन् ।

मातृभाषासँग जोडिएर आउने सांस्कृतिक पहिचान सबभन्दा प्राथमिक सामूहिक परिचय हुने गर्दछ । नागरिकता प्रमाणपत्र वा राहदानीको छापले त्यसलाई छोपे पनि धुमिल बनाउन सक्दैन । सबै 'राष्ट्र' राज्य बन्न लायक हुन्छन् एवं आत्मनिर्णयको अधिकार तिनमा अन्तरनिहित हुन्छ भन्ने राजनीतिक मान्यता यही यथार्थबाट उब्जिएको हो । तर यस मान्यताले बन्धुत्वको साटो वैमनस्य मात्र जन्माएकाले वैकल्पिक पहिचान निर्माणका राजनीतिक व्याख्याहरू पनि प्रयोगमा आएका छन् ।

नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रियताको व्याख्याभिन्न मुलुकको विविधतालाई पृथ्वीको 'चार जात, छत्तीस वर्ण' उक्तिभिन्न समेट्न खोजिएको छ । नेपालको तात्कालिक परिवेशमा हिन्दू संयुक्त चार जात समूह (ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य एवं शुद्र) प्रमुख एवं अन्य 'वर्णहरू' दोयम जस्तो अर्थ लगाउन सकिने यस उक्तिद्वारा निर्मित बगैँचाका मालिक राजा हुन्थे र उनका बफादारहरू बगैँचे । यो प्रारूप अबको नेपालका लागि उपयुक्त नहुन सक्छ । 'सयौं थरी फूलका थुंगा' विविधता संयोजनका लागि बगैँचा होइन, सिंगो वन पनि पर्याप्त हुँदैन । प्रत्येक व्यक्ति बगैँचे भए मात्र यस नयाँ प्रारूपको हरियाली कायम राख्न सकिन्छ ।

चन्द्रले निर्माण गर्न खोजेको जापानी, जर्मन वा फ्रान्सेली ढाँचाअनुसारको 'शुद्धता' नेपालमा सम्भव छैन । हजारौं वर्षदेखि उत्तर, दक्षिण र पूर्व एवं पश्चिमका आगन्तुकहरूको सुरक्षित एवं जीवन्त आश्रयका रूपमा विकसित भएको अहिलेको नेपालरूपी भूखण्डमा 'शुद्ध' जनीय समूह थोरै मात्रै छन्, बाँकी सबै सांस्कृतिक मिसमास भएका समुदायहरू हुन् । त्यसैले पितृभूमि (फादरल्याण्ड) अवधारणा नेपालका लागि उपयुक्त छैन ।

बीपी र उनका पुस्ताका संस्कृतिकर्मीहरूले चिताएको उत्तर-उपनिवेशवादी (पोस्ट कोलोनियल) सदृशीकृत राज्य-राष्ट्र (एसिमिलेटिभ नेशन स्टेट) पनि नेपालका लागि त्यति उपयुक्त होइन । त्यो किनभने नेपाल एउटा यस्तो राज्य हो जहाँ समुदायहरूबीचको भिन्नता सामान्य प्रयासले हटाउनै नसकिने किसिमका छन् । नेपालका माओवादीहरूले राष्ट्रियताको बीपी प्रारूप पछ्याउन भरमग्दुर प्रयत्न गरेका हुन् (एकताका माओवादीका सबै कार्यकर्ताहरू आफ्नो अध्यक्षकै लवजमा नेपाली बोल्ने कोसिस गर्थे), तर पछि ती आफ्नो कार्यनीतिलाई उत्तर-उपनिवेशवादबाट उत्तर-आधुनिकतावादतिर मोड्न बाध्य भए ।

महेन्द्रको राष्ट्रवाद उनका सल्लाहकारहरू जस्तै अमेरिकी पगाल्ने कसौडी सिद्धान्त^{३६} (मेल्टिड पट थ्योरी) मा आधारित थियो जसअन्तर्गत सम्पन्नताको निर्वाध खोजीको रापमा पगिले सबै धातु तरल घोल र पुनः चिसिएपछि नयाँ खाले मिश्रित धातु (अलोए) बन्न पुग्दछन् । नेपालमा यो प्रारूप सफल हुन नसकेको मुख्य कारण यहाँ व्याप्त रहेको आध्यात्मिकताका कारण घृणाको राजनीतिले प्रश्रय पाउन नसक्नु हो । अमेरिकी सम्पन्नता निरन्तर युद्धको अर्थशास्त्रमा आधारित छ, जुन कुरा नेपालमा पहिले सम्भव भएन र अब पनि हुन सक्ने देखिँदैन । त्यसका साथै कसौडी सिद्धान्त सफल हुनका लागि चाहिने प्रतिव्यक्ति स्रोत आधार (परक्यापिटा रिर्सोस बेस) पनि नेपालको अर्थतन्त्रमा पर्याप्त छैन ।

जनआन्दोलन २०४६ पछि क्वॉटी परिचय प्रारूप^{३७} (मिक्सचर अफ आइडेन्टिटी) वा सलाद कचौरा एकता^{३८} (सलाद बाउल युनिटी) जस्ता बौद्धिक बहसहरू नभएका होइनन् । तर सदृशीकृत राज्य-राष्ट्र एवं मिश्रित धातु राष्ट्र-राज्य अवधारणाअगाडि ती टिक्न सकेनन् । वर्षौंको सशस्त्र संघर्ष, ऐतिहासिक वसन्त विद्रोह एवं मधेस विष्फोटका बाबजुद विवादको मूल विषय अझै पनि शुद्धतावादी नेपाली को हो' मै सीमित छ, नेपालीय हुनलाई के हुनुपर्छ वा गरिनुपर्छ भन्नेमा पुग्न सकेको छैन ।

भावनात्मक ऐक्यबद्धताका अधार्मिक सूत्रहरू पहिल्याउनु सजिलो हुँदैन । के त्यस्तो उन्माद हो जसले एउटा दमकल कर्मचारीलाई नचिनेको व्यक्तिका लागि ज्यान अर्पण गर्न उत्प्रेरित गर्दछ ? वा, कहिल्यै पाइला नटेकेको गाउँमा पहिरो जाँदा बेलुका खाना रूच्चै ? छिमेकी भावको कुरा गर्ने हो भने सीमाक्षेत्रका

^{३६} अर्थ-राजनीतिको तापले सबै किसिमका सांस्कृतिक समूहहरूलाई पगालेर एकनासको परिचय निर्माण गर्दछ भन्ने अमेरिकी अवधारणा ।

^{३७} अर्थ-राजनीतिको तापले विभिन्न किसिमका गेडागुडीको रूप यथावत रहे पनि स्वाद भने एकनासको बनाउँछ भन्ने परिचय निर्माणको बेलायती प्रारूपमा आधारित अवधारणा ।

^{३८} अर्थ-राजनीतिमा सहभागिता भए पनि सबै समूहले आफ्नो सांस्कृतिक पहिचानलाई बृहत् राष्ट्रिय परिचयभित्र कायम राख्न सक्दछन् भन्ने स्विट्जरल्याण्ड प्रारूपमा आधारित अवधारणा ।

बासिन्दाहरूको हिमचिम वारिपारि बरु बढी हुन्छ; मर्दापर्दा वा भवितव्यमा तिनै काम लाग्छन् । राष्ट्रियता भाव परिवार, कुल, कविला वा जनीयता जस्तो नभएकाले नै कृत्रिम रूपमा त्यसलाई ठड्याउन राज्य एवं सरकारहरूले निरन्तर प्रयत्न गरिरहेका हुन्छन् । अरू राष्ट्रियताहरू जस्तै नेपालीयता पनि कुनै नैसर्गिक भाव होइन भन्ने कुरा स्वीकार गरेर मात्र त्यस्तो अवधारणाको संस्थाकरणका आयामहरूबारे मतैक्य सम्भव हुन्छ ।

राष्ट्रियतालाई धर्म जस्तै बलियो उत्प्रेरकको रूपमा स्थापित गर्ने हो भने सबभन्दा पहिले प्रतीकहरूबारे सामूहिक सोच विकसित गर्नुपर्ने हुन्छ । धर्ममा धर्मग्रन्थहरूको महत्व भए जस्तै राज्यको संविधान त्यहाँका नागरिकहरूका लागि पूज्य हुनुपर्दछ भन्ने मान्यता अर्थहीन होइन । तर धर्मग्रन्थ अकाट्य मानिन्छन्, संविधानमा संशोधन स्वाभाविक लाग्ने गर्दछ । त्यसैले ती तुलनीय छैनन् । राज्यका लागि धर्मग्रन्थ जत्तिकै पवित्र बरू राष्ट्रिय भण्डा हुन सक्छ कि ? विचार गरिनुपर्दछ । सृष्टिको कुनै पनि सृजना पूर्ण, दोषरहित एवं सर्वगुण सम्पन्न छैन, र कुनै पनि देशको भण्डा अपवाद होइन । भारतको तिरंगाको उदाहरण लिने हो भने त्यसभित्रका कलिंगकालीन सिंहहरूको कहिल्यै केरल वा कोहिमामा ठाउँ पाएको ऐतिहासिक प्रमाण छैन । कश्मिरी मूलका पण्डित जवाहरलाल नेहरूलाई त्यो सम्राट् अशोकको रूप मन पयो, अरूले त्यसलाई सहर्ष स्वीकार गरे । कालान्तरमा त्यो प्रतीक राष्ट्रिय एकताको संवाहक भएको छ ।

नेपालको जोडा त्रिकोण कहाँबाट आयो ? वा कसरी बन्यो ? खोतल्दै जाँदा सबैलाई आश्वस्त तुल्याउने किसिमको व्याख्या भेट्टाउन असम्भवप्रायः छ । महात्मा गान्धीले १३ अप्रिल १९२१ को *यड इण्डिया*मा आफ्नो मन्तव्य लेख्दा एकीकृत भारतको प्रस्तावित भण्डाले सर्वस्वीकृति पाउन सकेको थिएन । उनले लेखेका थिए, "सबै राष्ट्रलाई एउटा भण्डा चाहिन्छ । त्यसका लागि दशौं लाखले ज्यान अर्पण गरेका हुन्छन् । शंका छैन, यो एक प्रकारको मूर्ति पूजा जस्तै हो, जसलाई नष्ट गर्नु पाप ठहरिनेछ । त्यो किनभने भण्डा एउटा आदर्श हो ।"^{३९}

^{३९} विनयलालद्वारा उद्धृत, थप जानकारीको लागि हेर्नुहोस् www.sscnet.ucla.edu/southasia/history/independent/flag.html

रातो सतह र निलो किनारा भएको चन्द्र, सूर्य अंकित जोडा त्रिकोणबारे शाह वा राणा खलकले विगतमा आ-आफ्नै सुविधाअनुसार अर्थ्याउन लगाएका थिए । रातो रंग बहादुरीको प्रतीक त हो, तर त्यो एकता जनाउने र समर्पण भाव उब्जाउने उत्प्रेरक पनि हुन सक्दछ । निलो शान्तिको रंग हो, अनि विशालता, सभ्यता र शक्तिको पनि । चन्द्रमा हिन्दू, बौद्ध एवं मुसलमानका साथै जनीय जीवनशैलीहरूमा समान रूपले स्वीकार्य छन्, सूर्यको शक्तिले नै सृष्टिचक्र चलेको हो भन्नेमा कुनै विवाद छैन । जोडा त्रिकोणबारे बहस नै गरिनु हुँदैन भन्ने आग्रह यथार्थपरक होइन, तर छलफललाई व्यावहारिक व्याख्यातिर मोड्नु बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

महात्मा गान्धीको भाषामा राष्ट्रियतारूपी धर्मको मूर्ति भण्डालाई मान्ने हो, र त्यसको मूल धर्मग्रन्थ यदि संविधान हुन सक्छ भने धर्मगुरूहरूको पहिचान कसरी गर्ने ? प्रतीक व्यक्तिहरूको निर्माण कुनै पनि राष्ट्रका लागि सबभन्दा चुनौतीपूर्ण विषय हो । पञ्चायतकालमा बौद्धिक गृहकार्यविना हचुवामा ठड्याइएका 'राष्ट्रिय विभूतिहरू' अझै पनि जनमानसमा भिज्न सकेका छैनन् । तिनलाई चटकै छोड्नुपर्छ भन्ने होइन, तर राजा जनक एवं भृकुटीले नेपालीत्व वा नेपालीयतालाई कसरी सघाउँछन् भन्नेमा पुनर्विचार हुन जरूरी छ । वीरताका गाथाहरूभन्दा शान्तिका कविता एवं शासकको प्रशस्तितानभन्दा सम्पत्ति सृजना गर्ने उद्यमीहरूको बखान गरेर नयाँ प्रतिमा (आइकन) पत्ति खडा गर्न नसकिने होइन ।

विवादित प्रतीकहरू अरु पनि छन्, लबेदा-सुख्वाल कि धोती-कुर्ता, गाई की गैंडा, लाली गुराँस कि सयपत्री, डाँफे वा मैना चरी आदि इत्यादि । यस्ता कुराहरूको पछाडि संवैधानिकताको ऊर्जा खर्च गर्न थाल्ने हो भने त्यसभन्दा महत्वपूर्ण मुद्दाहरूमा मतैक्य स्थापित गर्न गाह्रो हुनेछ ।

प्रतीकहरूबारे हतारमा निर्णय गरे समन्वयको साटो द्वन्द्व निम्तिन सक्छ । प्रतीकबारे स्वाभाविक रूपले सहमति कायम हुन समय लाग्छ । तर, सुख्खात भने नेपालका सबै संघर्षहरूको प्रतिनिधि पात्रलाई पूज्य बनाएर गर्न सकिन्छ । २००७ साल अघिका शहीदहरू, २००७-२०१७ अवधिका द्रष्टा, २०१७-२०४७ बीचका संघर्ष उत्प्रेरक एवं माओवादी तथा मधेस विद्रोहका केही योद्धाहरू समावेश गरी राष्ट्रिय पूज्य व्यक्तित्वको सूची खडा गर्नु उपयुक्त ठहरिन सक्छ ।

एकलबाट बहुल पहिचान निर्माण गर्ने प्रक्रियामा राज्यको धर्म नागरिकको सुरक्षा एवं हितमा सीमित गरिनुपर्दछ भन्ने मान्यता स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्तिको धर्म उसको पृष्ठभूमि, मूल्य एवं मान्यताले निर्धारण गर्दछ, तर त्यस्तो स्वतन्त्रता सुनिश्चित गर्ने राज्यको भने संविधानबाहेक अरु कुनै धर्म हुन सक्दैन । इसाई धर्मका विभिन्न सम्प्रदायबीचको द्वन्द्व, यहूदी-इसाई संघर्ष एवं इसाई-मुसलमान धर्मयुद्धपछि युरोपमा सांसारिकतामा आधारित राजनीति (सेक्युलर पलिटिक्स) को अवधारणाले व्यापकता पाएको हो । अहिले पनि संसारका धेरै राज्यहरू प्रस्ट वा छन्न रूपमा धर्ममा आधारित छन् । तर नेपालको बहुलतालाई सांसारिकताले मात्र संरक्षण गर्न सक्दछ । सांसारिकता राज्यको धर्म निरपेक्षता होइन, बरु त्यसलाई सबै धर्म समान भन्ने अवधारणाको संरक्षक एवं संवर्द्धकका रूपमा अर्थ्याउन बढी उपयुक्त हुनेछ । कोही ईश्वरीय सत्तामा विश्वास नगर्ने नास्तिक छ भने पनि राज्यको सुरक्षा वा सेवाबाट उसलाई वञ्चित गर्न सकिँदैन; अरु धर्म मान्ने सरह नै उसलाई व्यवहार गरिनुपर्छ ।

पहिचानको द्वन्द्वात्मक राजनीतिबाट सम्मानको समयन्वात्मक राज्य पुनःसंरचनाको बाटोमा तेर्सिएका प्रतीक एवं धर्मभन्दा पनि ठूलो तगारो भने भाषा विवादको हुने गर्दछ । त्यसैले कतिपय नवस्वतन्त्र राज्यहरूले पूर्व औपनिवेशिक शक्तिको भाषालाई राज्यभाषा बनाएका छन् । अंग्रेजी भारतको भाषा होइन, तर सरकार र सञ्चारको भाषा भने त्यही नै छ । पाकिस्तानले उर्दूलाई राज्य भाषाको दर्जा दिएको छ, यद्यपि त्यहाँ शरणार्थीहरूका सन्तानबाहेक कसैले त्यस भाषाको प्रयोग गर्दैनथे । नेपालमा भने नेपाली भाषाको प्रमुखता स्थापित गर्न राष्ट्रको धेरै ठूलो लगानी भएको छ । यसलाई गोर्खाली साम्राज्यको अवशेषको रूपमा मान्ने हो भने पनि मेचीदेखि महाकालीसम्म सबभन्दा धेरैले बुझ्ने भाषा नेपाली नै हो । नेपाली रूपियाँदेखि हुलाक टिकटसम्म, लालपुर्जादेखि नागरिकता प्रमाणपत्रसम्ममा भएको नेपाली भाषाको प्रयोगले यसलाई देशव्यापी व्यापकता प्रदान गरिसकेको छ । यस लगानीलाई इन्कार गर्नु बुद्धिमानी हुने छैन । भोलिको नेपालमा समेत नेपाली भाषाको प्रमुखतालाई सायदै कसैले चुनौती देला । तर समस्या त्यसबेला देखिन सक्छ जब नेपालीलाई निर्विकल्प तुल्याउने चेष्टा पुनः सुरु हुनेछ ।

भाषा भावाभिव्यक्ति सम्प्रेषणको माध्यम मात्र नभएर सांस्कृतिक पुँजी पनि हो, त्यसैले समाजका शक्तिशाली समूहहरूले भाषालाई नियन्त्रणको संयन्त्रका रूपमा पनि प्रयोग गर्छन् । नेपाली भाषा निर्विकल्प रहेन भने यस महत्वपूर्ण स्रोतमा एकाधिकार कायम गरिरहेको एउटा ठूलो समुदायको दशकौंको लगानी न्यून प्रतिफल दिने व्यवसायमा परिणत हुनेछ । तसर्थ नेपालीको एकाधिकार जोगाउन एउटा ठूलो समूह अझ बढी तयारीको साथ अगाडि आउने निश्चित छ । राष्ट्र पुनः भाषा विवादमा अल्मिन बाध्य भयो भने कसैको पनि भलो हुँदैन भन्ने कुरा संघीय गणतान्त्रिक नेपालका प्रथम उपराष्ट्रपतिको सपथ प्रकरणबाट स्पष्ट भइसकेको छ ।^{४०}

भारतको अनुभवमा आधारित त्रिभाषा सूत्र नेपालमा पनि उपयोगी ठहरिन सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय भाषा अंग्रेजी एवं सम्पर्क भाषा नेपाली सँगसँगै राज्यले स्थानानुसारको राष्ट्रिय भाषालाई समान स्तर प्रदान गर्ने हो भने भाषा विवाद केही साम्य हुन सक्छ । अहिले समस्याको एउटा मुख्य पाटो के हो भने मातृभाषा नेपाली हुनेहरू अन्य राष्ट्रिय भाषा बोल्नेहरूको तुलनामा अग्रताको सुविधा पाउँछन् । त्यो सुविधा कसैले खोस्न सक्दैन । तर, नेपाली मातृभाषा भएकालाई सही अर्थमा राष्ट्रिय बनाउन तिनले कम्तीमा एउटा अर्को आफ्नो छनोटको नेपालको राष्ट्रिय भाषा सिक्नैपर्ने अनिवार्य व्यवस्था गर्दा कसैलाई घाटा हुँदैन; भावनात्मक एकता अझ मजबुत हुन्छ ।

भण्डा, प्रतीक एवं भाषापछिको अर्को एउटा भावनात्मक कडी साभ्रा कल्पित गाथा अर्थात् मिथकहरूको निर्माण हो जसले सम्पूर्ण राष्ट्रलाई एउटै सज्जालमा समेट्न मद्दत पुऱ्याउँछ । दुर्भाग्यवश पुराना सबै मिथकहरू साम्प्रदायिक छन् : इतिहासविद् प्रत्यूष वन्तले नामकरण गरेको 'वीर इतिहास'का पात्रहरू वा एबीसीडी (आसाम, बनारस, कलकत्ता र दार्जिलिङ) का गाथाकारहरूले रचेका

^{४०} नेपालका प्रथम उपराष्ट्रपति पदमा निर्वाचित परमानन्द भाले पद तथा गोपनीयताको सपथ हिन्दी भाषामा लिएपछि विवाद सर्वोच्च अदालतमा पुगेको थियो । अदालतले उनको सपथलाई अमान्य घोषणा गरेपछि केही समय सो पद निष्क्रिय रह्यो । अन्ततः अन्तरिम संविधान, २०६३ मा गरिएको सातौं संशोधनले मातृभाषामा सपथ लिनसक्ने व्यवस्था गरेपछि विवादको पटाक्षेप भयो ।

मोती-भानु कथाहरूभित्र धेरै नेपालीहरूका व्यथा समेटिएका छैनन् (हेर्नुहोस् वन्त सन् १९९६) । त्यस्ता गाथाहरूको सृजना अब नेपालीहरूले सत्ताविरुद्ध गरेका विभिन्न संघर्षहरूका आधारमा हुनुपर्दछ । सात सालअगाडिका शहीदहरू मात्र होइनन्, तिनको परिवेश एवं परिस्थिति चित्रण सामाजिक ऊर्जाको स्रोत हुन सक्दछ । तिब्बती मूल एवं हिमाली क्षेत्रका बासिन्दाहरूको उद्यमशीलता, काठमाडौं उपत्यकाको रचनात्मकता, भित्री मधेसको तितिक्षा, मधेसीहरूको जिजीविषा, दलितहरूको सहिष्णुता वा विभिन्न जनीय समूहहरूको सहज ज्ञान कुनै पनि प्रकारले ब्राह्मणहरूको विद्वता, क्षेत्रीहरूको बहादुरी वा लडाका भनिने जनजातिहरूको दुस्साहसी चरित्र भन्दा कम रुचिकर छैन । भविष्यको नेपालले नयाँ प्रकारको साहित्य, कला, नाटक, चलचित्र एवं कल्पनाशीलताको माग गर्नेछ । पुराना र स्थापित मान्यताहरूका आधारमा मात्र त्यस्तो आवश्यकता पूरा गर्न सकिने छैन । विडम्बना नै मान्नुपर्छ, परिवर्तनका अगुवा मानिने सर्जकहरू नयाँ किसिमको नेपालको परिकल्पना गर्ने कुरामा अहिले सबभन्दा पछाडि छन् ।

नाम, भाव एवं प्रतीकहरू महत्वपूर्ण भए तापनि राष्ट्रिय परिचय निर्माणको क्रममा संस्था एवं संरचना महत्वपूर्ण हुने गर्दछन् । नेपालीत्व^{४१} निर्माणमा संस्था र संरचनाबारे नयाँ किसिमले बहस चलाउन जरूरी छ ।

^{४१} नेपालीय हुनुको भाव ।